

Novák Csaba Zoltán *

RELAȚIILE ROMÂNNO-MAGHIARE ȘI SCHIMBAREA DE REGIM DIN 1989**

Abstract: The Romanian-Hungarian Relations and the Change of Regime from 1989. After 1945, the Romanian-Hungarian relations have been officially presented as normal, appropriate for two friendly socialist states, without raising any special issue. But, beyond the official relations between two good neighbours, in specific circumstances, some issues and differences did emerge. These were generated by historic legacies of the two states and nations. Two of the major factors that influenced the bilateral relations were the issue of minorities and that of the ethnic Hungarians from Romania. Once the nationalist socialism line of the Ceausescu regime became prominent, the relations between the two states got tensioned. The overthrow of Ceausescu's dictatorship released the tension at the level of the bilateral relations between the two neighbours. Beginning with the change in the political regime, almost instantaneously the first conveyance of aids from Hungary set off for Romania. The Hungarian government was the first to diplomatically recognise the leadership of the FSN (National Salvation Front) and using its international connections lobbied for the Bucharest government at the chancelleries of the Western states. Several Hungarian delegations arrived to Bucharest in order to resume bilateral discussions. But this euphoria of the renewed Romanian-Hungarian relations was soon shadowed by the same old differences. The "interference" of Hungary, its presence at different levels was regarded as disturbing for the Romania, the latter considering that its neighbour exaggeratedly tried to interfere with Romania's process of transition.

---

* PhD, "Gheorghe Șincai" Institute for Social and the Humanities of the Romanian Academy, Tîrgu Mureș.

** Realizarea acestui studiu a fost sprijinită de Bolyai János Research Scholarship. (This study was born thanks to the support of the Bolyai János Research Scholarship).

Keywords: *Romanian-Hungarian relation, communism, diplomacy, national question, transition*

1. „Războiul rece” diplomatic din anii optzeci

După 1945, relațiile româno-maghiare, au fost prezentate oficial ca fiind niște legături normale, obișnuite dintre două state socialiste prietene, fără nimic ieșit din comun. Dar, dincolo de relațiile oficiale, de bună vecinătate, în anumite situații istorice, au ieșit la iveală punctele de divergență generate de numeroasele diferențe provenite din moștenirile istorice specifice ale celor două state și națiuni. Unul din factorii determinanți în relațiile bilaterale l-a constituit problema minorităților naționale și cea a maghiarilor din România. În prima jumătate a anilor cincizeci au avut loc în ambele țări procese politico-sociale asemănătoare: consolidarea dictaturii staliniste, transformările socio-economice și etc. Dar, Revoluția din 1956 a reprezentat un moment de cotitură în relațiile dintre cele două state. Partea română a considerat că evenimentele revoluționare reprezintă o revigorare a naționalismului și a revizionismului maghiar. Din punct de vedere ideologic și economic, în ciuda reformelor de mai târziu din Ungaria, conducerea PRM și-a întărit convingerea că trebuie continuate procesele de centralizare și de dezvoltare ale industriei grele.

În a doua jumătate a anilor cincizeci și în prima jumătate a anilor șaiszeci, conducerea de partid din Ungaria, constrânsă pe planul politicii externe la defensivă, considera că prin întărirea relațiilor bilaterale se pot obține rezultate favorabile și în ceea ce privește așa-numita problemă națională.¹ În cadrul tratatelor bilaterale din 1958, din 1959 sau din

---

¹ Regimul Kadar, instaurat după înăbușirea revoltei din 1956, din punct de vedere ideologic se baza pe un discurs internaționalist, antinaționalist. Mai pe larg vezi: György Földes, *Magyarország, Románia a nemzeti kérdés 1956–1989* (Ungaria, România și problema națională 1956-1989) (Budapest: Napvilág Kiadó, 2006). Novák Csaba Zoltán, *A román külpolitikai gondolkodás magyarságképe 1956 után*, (Maghiarii în gândirea politică externă românească de după 1956), (Cluj-Napoca: Limes, 2008), pp. 52–68.

1966, partea maghiară a dat dovadă de o atitudine defensivă, astfel încât nici măcar desființarea Universității „Bolyai” de la Cluj nu a generat pași semnificativi de contracarare din partea politicii externe a Ungariei. Dar, începând cu a doua jumătate a anilor șaiszeci, atitudinea din cadrul Partidului Socialist al Muncitorilor din Ungaria (PSMU) față de problemele comunităților maghiare de dincolo de granițe s-a schimbat treptat. Chestiunea minorităților a revenit pe ordinea de zi, dar conducerea maghiară de partid se baza în continuare pe eficiența relațiilor bilaterale („pe înfrățirea socialistă”) în rezolvarea tuturor problemelor.

Însă conducerea de la București considera că prin adâncirea relațiilor bilaterale (economice, culturale și politice), conducătorii maghiari intenționează să se apropie mai mult de România și, implicit, de comunitatea maghiară de aici. În consecință, conducerea română de partid a încercat ca, începând cu anii șaiszeci, să se eschiveze în fața doleanțelor maghiare (tentativă care s-a accentuat tot mai mult în anii care au urmat), considerând că relațiile bilaterale sunt satisfăcătoare, lăsând la nivelul promisiunilor propunerile privind eventuale schimbări.² Partea română (mai ales organele de interne) a catalogat transformările survenite în viața spirituală din Ungaria drept manifestări naționaliste și revizioniste.³

Adevărata schimbare în atitudinea Ungariei față de problema minorității maghiare din România a avut loc odată cu accentuarea liniei național comuniste a dictaturii ceaușiste. Conducerea maghiară de partid și-a dat seama că politica ei de adâncire a relațiilor bilaterale nu a adus rezultatele scontate.⁴ „Deșteptarea conștiinței” din viața spirituală a Ungariei (și prin manifestarea unui interes tot mai accentuat față de maghiarii de dincolo de granițe) și-a pus amprenta tot mai pregnant atât pe politica internă, cât și asupra celei externe a PSMU. În consecință, conducerea de la Budapesta a încurajat apariția publicațiilor care

---

² ANIC, fond CC al PCR Secția Relații Externe, dos. 33/1965. ff. 3–4.

³ *Ibidem*.

⁴ Mai pe larg vezi: György Földes, *Magyarország, Románia a nemzeti kérdés*, 162–164.

formulau concret problemele istorice și cele referitoare la legăturile dintre națiune și naționalități.⁵ Începând cu anii optzeci, în politica externă Ungaria a realizat că nici relațiile bilaterale nu reprezintă o soluție pentru rezolvarea problemelor minorităților. Dimpotrivă, la sfârșitul anilor optzeci, în 1988-1989, nu mai era un secret pentru nimeni faptul că Ungaria nu-și mai putea imagina menținerea relațiilor bilaterale decât în colaborare cu „o nouă conducere română, postceaușistă”.⁶ În perioada aceea, întreaga politică externă maghiară era axată pe compromiterea dictaturii lui Ceaușescu; problema drepturilor minorităților (incluse în tematica drepturilor omului), propaganda internațională anticeaușistă erau incluse pe ordinea de zi a forumurilor internaționale, la fel ca sprijinirea morală și materială⁷ a intelectualității maghiare din România și problema cetățenilor maghiari refugiați ilegal în Ungaria.⁸ Opinia publică din Ungaria manifesta de asemenea o atenție tot mai mare față de maghiarii din România. În anii 1988-1989 au fost organizate o mulțime de manifestări de masă ca reacție la situația din România.⁹

---

⁵ *Ibidem*, 127. În aceste condiții a apărut în 1987 cartea *Erdély története* (Istoria Transilvaniei).

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL- Arhivele Naționale Maghiare), KÜM-TÜK (Ministerul de externe), România, 88. Dob. 128-T-21-001707.

⁷ Conducerea de partid ungar a tolerat așa-numitul „turism cu rucsaci” (hátizsákos turizmus). Tineri, studenți din Ungaria veneau în vizită în România aducând (de multe ori chiar și ilegal) diferite bunuri „materiale” (cafea, dulciuri, medicamente) și spirituale (cărți, reviste) care erau interzise sau nu se găseau în România. Aceste acțiuni, de multe ori cu accente „conspirative”, au adâncit și mai mult legăturile sufletești existente. Despre acest fenomen mai pe larg vezi: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=1066>, Internet accesat 10 septembrie 2013.

⁸ Partea ungară în anii '80 a sprijinit disidența și emigrarea dinspre România. Cetățenii români ajunși în Ungaria au beneficiat de un sprijin material. Trebuie menționat însă și faptul că în pofida acestor fenomene, în anii '80 au mai fost returnați fugari din România. MOL, KÜM-TÜK, România, 1988, 88. Dob. 128-954-001532.

⁹ În fața ambasadei române de la Budapesta s-au organizat manifestații de protest. De ex. în data de 1 februarie 1988, a avut loc o asemenea acțiune de protest cu ocazia căreia ambasadorul român și-a exprimat nemulțumirea. Tot în

În perioada dintre 1945 și 1989, membrii marcantă ai elitei politice maghiare din România au avut, din diferite motive, o atitudine rezervată față de Ungaria, fiind influențați de faptul că erau nevoiți mereu să-și manifeste loialitatea față de PCR.¹⁰ Dar majoritatea covârșitoare a elitei culturale a căutat mereu – ce-i drept, cu o intensitate variabilă de-a lungul epocii – să-și întărească legăturile cu sfera culturală din Ungaria. De fapt, puternica comuniune culturală maghiaro-maghiară nu a fost pusă sub semnul întrebării nici de evenimentele de tristă amintire din 1968 când, la „solicitarea” conducerii române de partid, referitoare la declarația Uniunii Scriitorilor din Ungaria despre dubla afiliație, mai mulți intelectuali maghiari din România au reacționat în mod „specific”, subliniind că viața literară maghiară din România este o problemă a intelectualității locale.¹¹

Înăsprirea dictaturii ceaușiste, a conferit relațiilor culturale maghiaro-maghiare un alt caracter. Politica externă din Ungaria, tot mai activă în privința maghiarilor de peste hotare, împreună cu acțiunile sprijinite sau doar tolerate ale unor grupuri de intelectuali maghiari s-a pliat pe dorința de colaborare a intelectualilor maghiari din România, total deziluzionați de politica PCR. Grupuri și indivizi din rândurile elitelor intelectuale din Ungaria și de peste granițe au căutat reciproc

---

1988, a avut loc o altă demonstrație de protest împotriva sistematizării satelor din România. MOL, KÜM-TÜK, Románia, 1988. 86. Dob. 128-151-100718.

¹⁰ Primul secretar din fosta Regiune Autonomă Maghiară în timpul mandatului său (1952-1960) nu a fost în vizită în Ungaria. În timpul revoltei maghiare din 1956, majoritatea activiștilor și intelectualilor maghiari din România au rămas loiali față de conducerea PMR. Csaba Zoltán Novák, „RKP-káderek 1956-os megéléstörténete”, *Múltünk*, nr. 4/2006: 40–55.

¹¹ În prima parte a perioadei Ceaușescu, conducerea de partid a făcut mai multe gesturi pozitive față de intelectualii maghiari din România. Toate aceste schimbări și nu în ultimul rând, politica externă a partidului au crescut popularitatea lui Ceaușescu în rândurile intelectualității maghiare din România. Cu acest context istoric se poate explica gestul acelor intelectuali maghiari care au respins declarația Uniunii Scriitorilor din Ungaria. Csaba Zoltan Novák, *Aranykorszak? A Ceaușescu rendszer magyarságpolitikája 1965-1974*. (Miercurea Ciuc: Pro-Print, 2010), 76–77.

posibilități de comunicare, chiar și în condițiile în care, în anii optzeci, autoritățile române au interzis și au pedepsit majoritatea formelor de întreținere ale acestor legături. Dincolo de sprijinul material, adeseori necesar, cei în cauză beneficiau de pe urma acestor legături de o susținere sufletească și spirituală esențiale, care întăreau sentimentul de solidaritate al tuturor. György Gálfalvi, este de părere că, în felul acesta a luat naștere în subconștient „...comuniunea unor oameni gata să se sacrifice pentru o cauză bună, indiferent de granițe, legați prin rădăcini care treceau pe sub ele.”¹²

Un rol important în întreținerea legăturilor maghiaro-maghiare l-au jucat Ambasada Ungariei de la București și Consulatul Ungariei de la Cluj. Angajații ambelor instituții dispuneau de rețele vaste de legături, cu ajutorul cărora încercau să se informeze despre situația maghiarilor din România, pe care o transmiteau conducerii de la Budapesta. Adeseori Ungaria reprezenta ultimul sprijin, ultima speranță pentru intelectualii maghiari din România, ajunși într-o situație insuportabilă, compromiși total de dictatura ceaușistă.¹³ Emigrația maghiară și intelectualii din Occident și din SUA au desfășurat de asemenea un *lobby* susținut. Aceștia au adresat o mulțime de petiții către politicienii influenți, către

---

¹² Această expresie a fost folosită de György Gálfalvi prezentând povestea prieteniei sale cu omul de cultură maghiar din Slovacia, Miklós Durai. Interviu cu György Gálfalvi. Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, fondul 1989. Interviu: 2.

¹³ Un exemplu este cazul istoricului de la Academia Română, implicat în scandalul după apariția volumului *Istoria Transilvaniei*. Demény, într-o scrisoare adresată ambasadorului ungar din România, afirmă că a fost implicat în campania de compromitere a volumului respectiv, împotriva voinței sale. În anul 1987, după ședința organizată de Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară din România, pentru condamnarea lucrării *Istoria Ardealului*, istoricul bucureștean Lajos Demény a trimis la ambasada Ungariei o scrisoare tristă în care scria, printre altele: „Iată cât valorează un om dacă este maghiar! Propria conștiință m-a făcut să aștern pe hârtie toate aceste fapte cărora le-a căzut victimă, împotriva voinței mele, în campania de denigrare organizată împotriva guvernului maghiar.” MOL, KÜM-TÜK, România, 1987. 114. Dob. 128-27-001504/8.

organizațiile internaționale, încercând mereu să evedențieze situația maghiarilor din România.¹⁴ Începând cu ultima decadă a anilor șaptezeci, ministerul de externe maghiar s-a folosit de asemenea de sistemul relațional al diasporei maghiare.

O mare parte a relațiilor culturale întreținute cu Ungaria au fost calificate încă dinaintea de anii optzeci drept iredentiste și naționaliste, după cum reiese dintr-un raport din anii șaptezeci al Ministerului Român de Interne: „naționaliștii din țara vecină îi încurajează pe cei de la noi. Există organizații iredentiste, de pildă gruparea numită Koltó (Poetul), ai căror membri întocmesc materiale geomorfologice referitoare la Transilvania. Ei aduc din Ungaria materiale religioase și propagandistice și duc din România date referitoare la Ardeal. Turiiștii veniți din Ungaria se interesează despre situația maghiarilor din Transilvania și îi îndeamnă pe aceștia să emigreze.”¹⁵

În perioada 1965-1989 au fost formulate împotriva statului maghiar acuzații care pot fi grupate în patru categorii: falsificarea conștientă a istoriei, transformarea bisericilor naționalităților și a scriitorilor în factori de propagandă naționalistă, organizarea și sprijinirea emigrației occidentale în spirit revizionist, intensificarea în SUA și Europa de Vest a propagandei împotriva României.¹⁶ Potrivit concepției politice românești, Ungaria a încercat să se folosească de organizațiile internaționale și de CAER ca să obțină din partea României acele avantaje economice pe care nu a reușit să le câștige prin relațiile bilaterale. „Tendințele federaliste au câștigat tot mai mult teren în anumite cercuri maghiare. Acestea solicită extinderea hegemoniei maghiare. Acționează pentru desființarea pașnică a granițelor stabilite după pacea de la Trianon, pentru ca, în felul acesta să aibă acces la

---

¹⁴ Vezi de ex. raportul despre “organizațiile naționaliste maghiare din SUA”. ACNSAS, fond Documentar, dos. 117/4. ff. 1-4.

¹⁵ Raport despre activitatea organelor Securității. ACNSAS, fond Documentar, dos. 102/1964. f. 62.

¹⁶ Traian-Valentin Poncea-Aurel Rogoian, *Spionajul ungar în România* (București: Elion, 2007), 147.

resursele naturale” – se precizează într-un raport referitor la politica externă a Ungariei.¹⁷

Evenimentele din România petrecute în anii optzeci au sporit atenția politicii externe din Ungaria, ceea ce a dus la noi acțiuni de contracarare din partea Bucureștiului. Conducerea de partid din România a încercat să contrabalanseze tendințele maghiare pe mai multe fronturi. A început de asemenea să facă *lobby* și să răspândească în străinătate publicații cu tentă propagandistică. S-a încercat folosirea intelectualilor maghiari rămași în continuare loiali lui Ceaușescu pentru demonstrarea corectitudinii politicii naționale din România. În felul acesta, Consiliul Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară s-a transformat în exclusivitate într-un organism propagandistic.¹⁸ Tot în scopuri pur propagandistice a fost trimisă în Marea Britanie și actrița târgumureșeană Erzsébet Ádám, soția lui Győző Hajdú, care a prezentat un program alcătuit din creații ale liricii populare maghiare din Ardeal.¹⁹

Între timp, conducerea de partid din România încerca să dea de asemenea o tentă naționalistă tensiunilor interne iscate din cauza funcționării defectuoase a regimului. Față de anii șaptezeci, când unele lucrări „istorice” au fost interzise, pentru a nu leza sensibilitatea celor de naționalitate maghiară, în anii optzeci, conducerea de partid a dat cale liberă unor materiale fără mare valoare din punct de vedere istoriografic sau literar, vădit antimaghiare. Au început să apară o serie de creații literare, istorice, eseuri și studii care au prezentat unele aspecte ale istoriei comune româno-maghiare, subliniind divergențele din cadrul acesteia. Printre acestea trebuie amintite scrierea de tristă amintire a lui Ion Lăncrănjan sau lucrarea, din păcate marcată de subiectivism,

---

¹⁷ Novák, *A román külpolitikai gondolkodás*, 106.

¹⁸ Consiliul Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară din România a fost folosit pentru condamnarea lucrării *Erdély története* (Istoria Ardealului), apărută în Ungaria. Totodată, Consiliul era obligat să condamne orice acțiune din Ungaria sau din străinătate care nu era pe placul conducerii de partid.

¹⁹ MOL, KÜM-TÜK, România, 1989, 174. Dob. 128-1-002490

referitoare la holocaustul evreilor din Nordul Ardealului a ofițerului în rezervă Oliver Lustig, *Jurnalul însângerat*.²⁰

Tensiunile care s-au acumulat între cele două state au avut efect și asupra vieții diplomatice. Ambele părți s-au străduit să se folosească de toate mijloacele aflate la dispoziție pentru a-și impune punctele de vedere: s-au înmulțit protestele, convocările ambasadurilor la ministerele de externe, culegerile de date, de informații, rapoartele despre atmosfera din rândurile locuitorilor etc. La sfârșitul anilor optzeci, putem vorbi de un adevărat război diplomatic, relațiile bilaterale ajungând în punctul critic. Partea română se plângea că, nesocotind în totalitate regulile în vigoare, corpul diplomatic maghiar culege și propagă informații compromițătoare despre România, în timp ce partea maghiară constata că partea română abuza de metode care contraveneau prevederilor tratatelor internaționale ca să împiedice și să anihileze acele acțiuni pe care diplomații maghiari le considerau îndreptățite și necesare.

În 1988 au sosit de la București vești potrivit cărora, la 12 august, persoane necunoscute au violat domiciliul atașatului de presă Gábor Iklódy.²¹ Tot în anul 1988 s-a înregistrat un caz fără precedent, când Károly Györfi, unul din angajații ambasadei maghiare a fost acuzat de incitare împotriva statului prin răspândirea de manifeste și a fost declarat *persona non grata*.²² În replică, partea maghiară l-a expulzat din țară pe Pavel Platan, consilierul ambasadorului român.²³ La consfătuirea statelor membre ale Tratatului de la Varșovia, Ceaușescu le-a reproșat deschis partenerilor maghiari că ar fi „mituit” presa mondială.²⁴

În perioada dintre 1948 și 1963, între organele de interne dintre cele două state s-a dezvoltat o cooperare relativ bună.²⁵ Începând cu

---

²⁰ Gábor Vincze, *Lăncrănjantól Lăncrănjánig. Magyar Kisebbség*, 2006, nr. 3–4: 267–296.

²¹ MOL, KÜM-TÜK, România, 1988, 84. Dob. 128-15-003607

²² MOL, 128-15-004487

²³ MOL, 128-15-004487/8

²⁴ Gyula Horn, *Cölöpök*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 1991), 223.

²⁵ În această temă vezi lucrările lui Stefano Bottoni. <http://itthon.transindex.ro/?cikk=15356>, <http://itthon.transindex.ro/?cikk=15411>, <http://itthon.transindex.ro/?cikk=15465> Internet accesat 13 Septembrie 2013.

sfârșitul anilor șaizeci, această colaborare s-a degradat treptat. Potrivit informațiilor noastre, în această perioadă, partea română, a început, încălcând regulile interne din cadrul blocului comunist, să plănuiască sau să continue trimiterea de informatori în Ungaria.²⁶ Totodată, politicienii români considerau că legăturile dintre corpul diplomatic maghiar și intelectualii maghiari din Transilvania erau acțiuni de spionaj și încercări de obținere a unor informații. Dar este binecunoscut faptul că, la sfârșitul anilor optzeci, organele maghiare de spionaj au acordat o atenție sporită evenimentelor din România și au fost făcute analize amănunțite referitoare la mecanismele de funcționare ale sistemului politic.²⁷ Ele au încercat să-și formeze o imagine asupra posibilităților diplomatice, a persoanelor de contact, prin influența cărora să poată fi prezentată problema politicii naționale, situația maghiarilor din România din prisma drepturilor omului în fața forurilor internaționale.

Serviciile secrete maghiare urmăreau cu o atenție sporită față de perioadele anterioare situația minorităților (în special a celei maghiare) din România. Ele au cules date despre funcționarea instituțiilor minorităților, despre strategia și planurile referitoare la politica națională a conducerii de partid, despre problemele cotidiene tot mai acute, dar ascunse opiniei publice. De exemplu, organele maghiare de interne dispuneau de informații la zi referitoare la faptul că în perioada martie-aprilie 1987 s-au întreprins măsurile luate de organele române de securitate și de miliție împotriva obiectivelor maghiare din România, împotriva cetățenilor maghiari, a personalităților de origine maghiară, iar efectivele trupelor militare și de miliție prezente în județele Covasna și Harghita au crescut.²⁸ Datorită informațiilor furnizate de serviciile secrete, conducerea diplomației maghiare era la curent cu faptul că, la nivelele superioare ale PCR s-a luat decizia de principiu ca organele de

---

²⁶ Novák, *Aranykorszak.... op. cit.* pp. 479–484.

²⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ABTL-Arhivele Serviciilor Secrete de Stat din Ungaria), 1.11.4 BX-IV/1988. 522. doboz.

²⁸ MOL, KÜM-TÜK, România, 1989, 74. Dob. 128-14-002815

conducere maghiare să fie discreditate atât în ochii opiniei publice maghiare, cât și în fața celei internaționale.²⁹

În anul 1989, situația relațiilor dintre cele două state s-a degradat în asemenea măsură încât ambele părți considerau că singura soluție ar fi o eventuală schimbare a conducerii din cealaltă țară. Nicolae Ceaușescu respingea cu rigiditate orice tentativă de reformă, ceea ce a dus la izolarea țării chiar și față de restul statelor comuniste, pornite pe calea unor reforme, fie ele oricât de firave și de lente. Conducerea română de partid explica fără excepție situația survenită ca urmare a politicii sale total falimentare prin atmosfera internațională dușmănoasă față de România, declanșând o campanie fără precedent față de aceste „forțe dușmănoase” și mai ales împotriva Ungariei. La 15 iulie 1989, în lipsa lui Ion Stoian, ambasadorul Ungariei a fost primit de Nicolae Mihai, care a adus în discuție campania de presă dusă împotriva României. În chip de răspuns, ambasadorul maghiar i-a spus: „...*înțeleg ca politica noastră să fie criticată: dar una este să critici politica unui stat și alta să jignești sensibilitățile unui popor, să îl acuzi de barbarii milenare și să atâți spiritele împotriva lui, mai ales dacă el este în țara vecină, iar în țara această mai trăiesc încă alte două milioane de aceeași naționalitate. El s-a apărut spunând că noi vrem să creăm tensiuni între popor și conducătorii lui, criticând succesele acestora. Pe care ei ar fi gata să le apere chiar și cu arma în mână, chiar dacă nu este momentul pentru una ca asta.*”³⁰ Totodată, partea maghiară și-a dat silința să susțină pe mai multe căi cauza lui László Tőkés, care a început să aibă un ecou tot mai mare în presa internațională.³¹

2. Noile speranțe de după revoluție

După izbucnirea evenimentelor de la Timișoara, conducerea română de partid a acuzat (și) partea maghiară pentru situația nou creată.

---

²⁹ *Ibidem*. 76. Dob. 128-28-002730/6

³⁰ Ferenc Kárpáti, *Puskalövés nélkül...*, (Duna International Könyvkiadó, Budapest, 2011), p.168.

³¹ *Ibidem*. p. 173.

Însuși Ceaușescu a vorbit despre activitățile subversive ale cercurilor iredentiste și revizioniste ale agențiilor străine de spionaj. Este binecunoscut faptul că, din cauza așa-zisului revizionism maghiar, au fost aduse și comasate la Timișoara mase de muncitori cu sarcina de a-i răspândi pe manifestanți. Bineînțeles că lumea înconjurătoare nu a fost informată despre situația creată în oraș. În memoriile sale, Ferenc Kárpáti, ministrul apărării naționale din Ungaria scria că Statul Major ungar se temea că Ceaușescu va recurge la provocări pentru a-și salva puterea, de aceea ei încercau să obțină informații la zi referitoare la situația armatei române.³² Kárpáti își amintește că, la 21 decembrie, a vorbit la telefon cu Vasile Milea, ministrul român al apărării naționale, care i-a spus că armata nu va interveni, dar are informații că în Ungaria sunt comasate mase de oameni, gata să plece la Timișoara, ceea ce nu era adevărat în această formă,³³ dar Ministerul Apărării Naționale din Ungaria a înființat o comisie operativă pentru a analiza neîntrerupt evenimentele din România, fără ca în Ungaria să se fi decretat mobilizarea generală.³⁴ Potrivit informațiilor serviciilor secrete maghiare, la moartea lui Milea a contribuit și faptul că el nu a fost de acord să pornească un atac de proporții împotriva demonstranților de la Timișoara.³⁵

Căderea lui Ceaușescu a mobilizat și mai mult partea maghiară, care se străduia să se informeze permanent despre evenimentele din România. Gyula Horn, ministrul de externe din acea perioadă, și-a întrerupt concediul de odihnă și s-a întors la Budapesta ca să se informeze despre cele ce se petrec în România. În degringolada aceea generală, nici diplomația maghiară nu a fost întotdeauna corect informată. Adeseori veștile alarmiste care se răspândeau în rândurile populației, informațiile neîntemeiate, răzlețe apăreau și în rapoartele

---

³² Horn, *Cölöpök...op.cit.* p. 260.

³³ Milea se refera la faptul că în Ungaria exista un cerc de interese care într-adevăr a sugerat conducerii militare ungare ideea ca Ungaria să trimită voluntari pentru ajutorarea demonstranților de la Timișoara. Conducerea ungară a refuzat însă această inițiativă. Kárpáti, *Puskalövés nélkül...op. cit.* pp. 175-176.

³⁴ MOL, TÜK-KÜM, România, 1989. 75. Dob. 128-2-004751

³⁵ Kárpáti, *Puskalövés nélkül...op. cit.* p. 176.

organelor maghiare de externe: presupusele contraatacuri ale Securității, prezența unor teroriști străini, arabi, fuga securiștilor care urmau să tranziteze Ungaria, otrăvirea apei potabile, etc. Guvernul maghiar a promis de la bun început ajutor noii conduceri române, despre care „știa din prima clipă că era de stânga și aliată Uniunii Sovietice”.³⁶

După cum am mai amintit, încă din a doua jumătate a anilor optzeci, Ungaria nu ar fi putut accepta normalizarea relațiilor bilaterale decât cu o conducere română cu o concepție radical diferită față de metodele dictatoriale ale autocrației ceaușiste, iar una din condițiile reluării relațiilor ar fi fost normalizarea situației minorității maghiare într-un mod care să-i aducă liniștea internă. În acest scop, ea a întreținut din prima clipă cele mai bune relații cu noua conducere de la București, acordându-i sprijin internațional și trimițând în țară ajutoare umanitare, câștigându-și în felul acesta un loc favorabil la masa tratativelor. Aproape concomitent cu schimbarea regimului, au pornit spre România primele transporturi cu ajutoare. În ceea ce privește receptivitatea față de guvernul de la Budapesta, armata s-a dovedit a fi cea mai reticentă: transporturile de medicamente au fost acceptate, dar cele medicale nu, precum nici cele cu muniții.³⁷ Guvernul maghiar a fost primul care a recunoscut conducerea FSN în relațiile sale diplomatice și, folosindu-se de receptarea lor internațională pozitivă, a făcut *lobby* la guvernele occidentale în sprijinul conducerii de la București. Armata maghiară și-a oferit ajutorul armatei române, iar conducerea Ungariei a promis sprijinul guvernului de la București. La sfârșitul lui decembrie, partea maghiară a considerat că a sosit momentul să facă primii pași în normalizarea relațiilor româno-maghiare, în spiritul intereselor sale naționale. Aparent, situația diplomatică era în favoarea maghiarilor: au ajutat la abolirea dictaturii, au acordat locuitorilor ajutoare morale și materiale, poziția Ungariei pe plan internațional era considerată favorabilă.

Principalele obiective ale Ungariei erau următoarele: încetarea tensiunilor dintre cele două țări și națiuni, folosirea conjuncturii

---

³⁶ MOL, TÜK-KÜM, România, 1989. 75. Dob. 128-2-004751

³⁷ Kárpáti, *Puskalövés nélkül...op. cit.* p. 176.

internaționale pentru normalizarea situației minorităților din România și obținerea a câtor mai multe poziții pentru reprezentanții maghiarilor din România. În cadrul întâlnirii de la 28 decembrie cu ambasadorul Ungariei, Dumitru Mazilu, una din figurile importante din conducerea FSN i-a comunicat că integritatea teritorială este singura problemă delicată din cadrul relațiilor dintre cele două țări. El era de părere că din partea Ungariei această problemă nu se pune în discuție, dar crede că sentimentul de amenințare indus de-a lungul mai multor decenii în conștiința poporului român nu poate fi risipit de pe o zi pe alta.³⁸ În ziua următoare, ambasadorul ungar din București, Pál Szűcs a acordat un interviu cotidianului *Romániai Magyar Szó* (Cuvântul Maghiar din România). Ambasadorul maghiar a declarat că nu există pericolul revizionismului, iar Ungaria dorește să pună pe noi baze relațiile sale cu România.³⁹

La sfârșitul lui decembrie a avut loc o întâlnire la nivelul miniștrilor de externe. La 29 decembrie, Gyula Horn a sosit la București într-o vizită de o zi, în cadrul căreia s-a întâlnit cu Ion Iliescu, cu Petre Roman și cu ministrul de externe, Sergiu Celac. Horn voia să se intereseze de situația noii conduceri de la București, de orientarea ei ideologică și nu în ultimul rând de situația și de perspectivele maghiarilor din România. Horn a declarat reporterului de la *Romániai Magyar Szó* că a venit la București cu trei scopuri: să se informeze, să discute modalitățile prin care poate fi ajutată România și să pună noile baze ale relațiilor bilaterale. El a infirmat oficial afirmația larg răspândită în timpul regimului lui Ceaușescu, potrivit căreia Ungaria ar avea pretenții teritoriale față de România și că Ungaria solicită ca România să respecte principiile internaționale de drept. La întrebarea cum ar putea ajuta comunitatea maghiară din România dezvoltarea relațiilor dintre cele două state, Horn a afirmat următoarele: „...*să renunțăm la toate prejudecățile și să încercăm să gândim constructiv, ceea ce se referă la ambele părți. Prin asta înțeleg că și comunitatea maghiară din România trebuie să formuleze pretenții îndreptățite care, în spiritul egalității*

---

³⁸MOL, KÜM-TÜK, România, 1990, 60. Dob. 0098.

³⁹*Romániai Magyar Szó*, 1989, 29. decembrie.

*amintite mai înainte să vină în sprijinul dezvoltării întregii națiuni. Sunt convins că acum nu este momentul propice pentru rezolvarea unor doleanțe exagerate.*⁴⁰ Horn s-a întâlnit și cu Géza Domokos, președintele Uniunii Democratice Maghiare din România.

Referitor la noile structuri de conducere formate, cu ocazia întâlnirilor bilaterale, după afirmațiile diplomației ungare Ion Iliescu a declarat: „*partidul comunist, împreună cu vechiul său aparat s-au destrămat, dar foștii membri sunt prezenți în Consiliu și în guvernul care se formează. El însuși și susținătorii lui sunt comuniști...*”⁴¹ Iar în legătură cu situația minorităților, el a recunoscut existența politicii îndreptate împotriva minorităților naționale a regimului Ceaușescu și a precizat că dorește să așeze relațiile româno-maghiare pe baze noi. Horn a apreciat că multe prevederi au fost abolite, dar și-a manifestat nemulțumirea că în România mai există legi discriminatorii. El a menționat că la baza noilor relații trebuie să stea recunoașterea drepturilor individuale și colective ale maghiarilor.⁴² Horn i-a vorbit pe larg și lui Sergiu Celac despre importanța garantării drepturilor minorităților, evidențiind în mod special problema autodeterminării administrative.⁴³ Ungaria și-a deschis porțile în fața intelectualității democratice românești. Începând cu a doua jumătate a lunii ianuarie, au fost organizate la Budapesta mai multe conferințe internaționale și consfătuiri tematice la care au participat intelectuali români cunoscuți, ca de pildă Stelian Tănase, Alin Teodorescu, ș. a.

Ziua de 22 decembrie a deschis un nou capitol în cadrul relațiilor maghiaro-maghiare. Atunci au început să sosească, pe lângă un lung șir de ajutoare, grupuri numeroase de prieteni, de oameni interesați să dea o mână de ajutor. Au ieșit la iveală și au devenit publice structurile de legătură de tipul „patria din adâncuri” interzise în anii optzeci. S-au reluat vechi prietenii, legăturile de rudenie s-au refăcut, s-au încheiat noi relații interumane. Grupurile de maghiari, printre care s-au numărat mulți

---

⁴⁰ *Ibidem.* 31 decembrie.

⁴¹ MOL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 60. Dob. 0010.

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*

intelectuali și politicieni opozanți au adus cu ei experiențele schimbării de regim din Ungaria și adeseori sfaturile legate de aceasta. În memoriile sale, Géza Domokos povestește că s-a întâlnit, fie la el acasă, fie la ambasada Ungariei cu mai mulți politicieni maghiari, veniți în România „ca să se intereseze”: László Rajk junior, Ferenc Kulin, Miklós Csapody, Zoltán Király, György Keleti.⁴⁴ De asemenea, alți intelectuali maghiari din România amintesc în memoriile lor sau în diferite alte mărturii că au avut experiențe asemănătoare.⁴⁵

În cadrul întâlnirilor prietenești și al discuțiilor din lunile decembrie și ianuarie diferitele aspecte ale legăturilor maghiaro-maghiare au ocupat un loc central. Sfaturile și propunerile celor din Ungaria referitoare la politica minorităților reprezentau o paletă foarte largă. Toată lumea era de acord că noua situație politică din România oferă posibilități ademenitoare care trebui să fie exploatare. Astfel, la nivelul ideatic, s-au pus în discuție recucerirea drepturilor pierdute, câștigarea unor drepturi noi – despre care nu s-a vorbit nici la 1918 – iar în unele cazuri s-a amintit chiar și posibilitatea instaurării unor așa-numite relații transnaționale.⁴⁶ Mai mulți oaspeți maghiari, împreună cu elita maghiară din România pe cale de a renaște au considerat că anul 1989 le-a creat noi poziții de negociere, de pe care vor putea începe discuțiile cu partea română de pe o treaptă mult mai înaltă.

Tensiunea specifică relațiilor bilaterale, moștenirile istorice ale celor două națiuni și neașteptatele schimbări din România pot fi o explicație a faptului că adeseori reacțiile unei părți a opiniei publice maghiare nu corespundea întru totul cu punctul de vedere oficial, al guvernului. După cum am mai arătat, guvernul maghiar considera că soluția consta în intensificarea rapidă a relațiilor bilaterale și acceptarea unor garanții reciproce. Însă, în Ungaria, au existat unele păreri (din partea unor partide politice, organizații sau persoane particulare) care propuneau unele măsuri mai radicale, în sprijinul accelerării relațiilor

---

⁴⁴ Géza Domokos, *Esély I.* Pallas Akadémia, p. 65.

⁴⁵ György Gálfalvi, Béla Markó, Ernő Gáll (eds.).

⁴⁶ Interviuri cu György Gálfalvi. Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, fondul 1989. Interviuri: 2.

maghiaro-maghiare. Odată cu fluxul tot mai rapid și mai abundent de informații, aceste probleme au ieșit la suprafață. Prima întrebare controversată a fost cea referitoare la rolul pe care trebuia să-l joace Ungaria în diferendele, în situația politică de după căderea lui Ceaușescu. În memoriile sale, Ferenc Kárpáti, pe vremea aceea ministrul Apărării Naționale din Ungaria, își amintește că, la 23 decembrie a fost vizitat de o delegație a Forului Democratic Maghiar formată din György Szabad, Lajos Für și Zoltán Bíró, care i-au propus ca Ungaria să pună la dispoziția României trupele de luptă antiteroriste, ba chiar să coopereze în acest scop și restul statelor Tratatului de la Varșovia. Ei au mai propus, printre altele și ca Armata Maghiară să încorporeze voluntari la Timișoara. Lajos Für își amintește că nici prim-ministrul József Antall nu a fost de acord cu aceste propuneri.⁴⁷

Eventuala participare a cetățenilor maghiari la evenimentele din România a rămas un element important și mult dezbătut în cadrul relațiilor bilaterale. În cercurile maghiare din SUA au apărut de asemenea unele fenomene izolate care treceau dincolo de poziția maghiară oficială. Într-una din notele trimise serviciului maghiar de informații se menționează că Van Dusen, șeful grupului Comisiei pentru Afaceri Externe a afirmat: „*potrivit informațiilor noastre, în rândurile maghiarilor din SUA s-a pus din nou problema realipirii Transilvaniei la Ungaria. După estimările noastre, o treime din membrii organizației este receptivă la această idee și este gata să facă imediat pași în această direcție. Relațiile bilaterale ar avea mult de suferit dacă ar reieși că acest iredentism se bucură de sprijinul Budapestei. Parlamentul și Departamentul de Stat, prin intermediul legăturilor lor oficiale cu emigrația maghiară, fac tot posibilul pentru detensionarea acestei atmosfere.*”⁴⁸

Diferența dintre punctele de vedere oficiale și cele „venite de jos” reiese cu prisosință din nota ministerului de interne de la Budapesta, care se referă la soluțiile din primele săptămâni ale anului 1990, menite să rezolve situația maghiarilor din România: „*Trebuie să ținem cont de*

---

⁴⁷ Kárpáti, *Puskalövés nélkül...op. cit.* pp. 176–183.

⁴⁸ ÁBTL, 1220/1990/L – 550. doboz.

xenofobia tradițională a societății române, de atitudinea ei antimaghiară, de aroganța care i-a fost insuflată în cei douăzeci și cinci de ani de propagandă și de teama pierderii Ardealului. Nu avem motive de optimism exagerat, nu putem să alergăm după iluzii nefondate, așa cum face presa de acasă. În linii mari, se vehiculează următoarele variante: continuarea procesului de asimilare, de omogenizare a naționalității maghiare – momentan nu există șanse pentru așa ceva, dacă luăm în considerare capacitatea rapidă de organizare a naționalității maghiare și faptul că guvernul român încearcă să apară într-o lumină favorabilă în ochii lumii; acordarea unor drepturi individuale, fără ca acestea să poată deveni drepturi colective; schimburi mai mici de teritorii și de populații – ceea ce nu ar avea mari șanse de reușită, fiindcă asta ar presupune costuri materiale și complicații juridice serioase și ar crea precedente; recunoașterea unor drepturi naționale colective, precum și asigurarea autonomiei unor comunități și unități teritoriale; reorganizarea Transilvaniei după modelul Iugoslaviei; desprinderea Transilvaniei de România și declararea ei ca stat independent; alipirea Transilvaniei la Ungaria. În situația dată, ultimele trei posibilități apar doar cel mult la nivelul discuțiilor de stradă.”⁴⁹ – conchide raportul. În ciuda diferențelor de păreri, Ungaria a încercat să refacă cât mai repede și mai eficiente legăturile rupte artificial de dictatura ceaușistă și să le investească cu noi valențe.

Euforia presupusei reînnoiri a relațiilor româno-maghiare a fost repede umbrată de semnele vechilor neînțelegeri. La 5 ianuarie, ministrul de externe, Sergiu Celac i-a transmis lui Pál Szűcs că ar dori ca Gyula Horn să clarifice participarea persoanelor de cetățenie maghiară la evenimentele din 1989. El era convins că ei nu au fost prezenți ca trimiși oficiali ai guvernului, ci ca delegați ai diferitelor partide din Ungaria.⁵⁰ Partea maghiară a clarificat situația, a condamnat atrocitățile comise și a rugat conducerea din România să declare public că cetățenii maghiari nu

---

⁴⁹ *Ibidem.*

⁵⁰ MOL, KÜM-TÜK, România, 1990, 62. Dob. 0096.

au participat la acele evenimente și că linșajele⁵¹ au avut loc în data de 22 decembrie și nu după revoluție și că acelea nu au avut un caracter etnic.⁵²

Au existat nemulțumiri dinspre partea română și în legătură cu împărțirea ajutoarelor. În unele orașe din Transilvania (ca de pildă la Târgu-Mureș) populația de origine română i-a acuzat pe maghiari că fac în mod conștient discriminări între cele două etnii.⁵³ Cele cu caracter cultural – cărți, reviste, ziare – au trezit suspiciunile românilor, potrivit cărora orice referire la istoria comună a Transilvaniei și a Ungariei au un caracter revizionist. Așa-numitul scandal al manualelor școlare a ajuns la apogeu în a doua jumătate a lunii februarie și la începutul lui martie.⁵⁴ La 13 februarie, agenția de presă Rompres a dat publicității un comunicat în limba română, apoi în engleză și în alte limbi, potrivit căruia, în școlile din Transilvania, au fost distribuite multe manuale școlare din Ungaria, care mistifică adevărul. Transporturile de cărți au fost oprite la graniță, iar presa din România a criticat pe un ton vehement manualele trimise în România.⁵⁵

Deocamdată, pe parcursul promițătoarei vizite a lui Horn Gyula la București, doar noțiunea de autodeterminare a constituit un punct nevralgic. Dar propunerile bilaterale referitoare la deschidere, exprimate cu acea ocazie nu au fost urmate de pași concreți în acest sens. Horn Gyula amintește în memoriile sale că el i-a comunicat personal asta ministrului de externe Sergiu Celac, cu care s-a întâlnit în februarie 1990, în Canada, iar acesta i-a promis că va urgenta lucrurile,⁵⁶ ceea ce, în perioada următoare, nu s-a întâmplat. La 7-8 ianuarie, Ion Iliescu i-a comunicat lui Domokos Géza că a fost invitat în Ungaria, împreună cu Dumitru Mazilu. În memoriile sale, Domokos Géza scria că era și el de

---

⁵¹ Referire la actele de linșaj ale agențiilor de miliție.

⁵² MOL, KÜM-TÜK, România, 1990, 62. Dob. 0096.

⁵³ Videoteca Fundației Culturale Dr. Bernády György, caseta nr. 2. Vezi și edițiile din ianuarie ale cotidianului *Cuvântul liber*.

⁵⁴ *Magyar Nemzet*, 1990. 1. martie

⁵⁵ Cotidianul *Cuvântul liber* de la Târgu-Mureș a dedicat probele unei număr special.

⁵⁶ Horn, *Cölöpök... op. cit.* p. 267.

păreră că a venit momentul împăcării istorice. El urma să plece la Budapesta, împreună cu Dumitru Mazilu.⁵⁷ Între timp, Mazilu a fost luat de valul manifestațiilor împotriva Frontului și astfel reconcilierea româno-maghiară a dispărut de pe ordinea de zi, în cadrul căreia ea nu constituia o prioritate printre nenumăratele probleme interne cu care se confrunta conducerea din România.

Unele cercuri din România erau în mod vizibil iritate din cauza prezenței în țară a cetățenilor din Ungaria. Mulți erau nemulțumiți pentru că, folosindu-se de legăturile lor de rudenie, de prietenie, de coeziune națională sau de limbă, maghiarii din Transilvania vor fi favorizați din punct de vedere economic. *„Mulți indivizi din județul Mureș, mai ales de naționalitate maghiară, s-au îmbogățit de pe urma contrabandei. Produsele românești, fabricate cu multă trudă, care lipseau de pe piața internă au fost vândute pe nimic în Ungaria, în timp ce produsele ungurești erau oferite la prețuri mult peste valoarea lor reală.”*⁵⁸ – scria Ioan Judea, fostul președinte FSN din Tîrgu-Mureș. Problema comerțului la negru și frustrările etno-sociale provenite din acesta a fost ridicată și la ședințele județene Mureș ale FSN.⁵⁹ Fenomenul a fost observat și la nivelul diplomației din Ungaria. În raportul consular anual, înaintat la 5 martie 1990 se pot citi următoarele: *„...abuzând de problemele aprovizionării din România, câțiva cetățeni maghiari desfășoară activități comerciale, pe care, desigur că autoritățile române nu le agreează, dar le tolerează pentru o vreme, însă răbdarea lor are o limită, ca să nu mai vorbim de faptul că această activitate ar putea ajunge în atenție presei și, în felul acesta, ea ar putea dăuna serios procesului de refacere a legăturilor bilaterale. Ar fi indicat ca organele noastre vamale să își întărească vigilența pentru a depista aceste persoane...”*⁶⁰

⁵⁷ Domokos, *Esély I... op. cit.* p. 117.

⁵⁸ Ioan Judea, *Cumpăna lui martie. Val și ură*, Editura Tipomur, Târgu Mureș, 1991. pp. 57–58.

⁵⁹ Arhivele Consiliului Județean Mureș, Inv. 36/1990. dos. 6.

⁶⁰ MOL, KÜM-TÜK, România, 1990, 67. Dob. 001302.

„Amestecul” Ungariei, prezența ei manifestată sub diferite forme a deranjat în multe privințe partea română, care a considerat că țara vecină încearcă în mod exagerat să intervină în procesul de tranziție. Pe primul loc se situa, bineînțeles, problema națională. Era din ce în ce mai evident că, pentru noua conducere din România, care se confrunta cu criza politică și economică, reconsiderarea legăturilor româno-maghiare nu constituia o prioritate. Promisiunile referitoare la legăturile bilaterale au fost urmate de așa-zise omisiuni, ca apoi, în unele cazuri, să fie formulate de-a dreptul unele refuzuri concrete și acuzații reciproce. De pildă, un individ pe nume Theodoru a publicat în numărul din aprilie al revistei *Viața armatei* un articol în care afirma că, din Ungaria, au fost aduse la Târgu-Mureș pistoale, ascunse în butoaie cu brânză.⁶¹ Conflictul etnic, gata să izbucnească în Transilvania, a fost hotărâtor pentru dezvoltarea relațiilor dintre România și Ungaria. În raportul consular din 5 martie 1990 se menționează că, după 1989, în domeniul relațiilor bilaterale nu s-a schimbat nimic și nici în viitor pot fi preconizate schimbări esențiale.⁶²

---

⁶¹ MOL, KÜM-TÜK, România, 1990, 65. Dob. 001495/17.

⁶² *Ibidem*.